

Људска фигура на усадницима трију гробаља у области Раса

Александра Попин

У раду ће бити говора о реалистичким ликовним представама портрета покојника на усадницима „грчких“ гробаља у селима Доње и Горње Штитаре и Балетиће. На основу досадашњих етнографских, антрополошких, фолклористичких истраживања и налаза из области историје уметности, може се рећи да примери којима смо се бавили у већој мери кореспондирају са традиционалном културом него са хришћанском традицијом. Најбољи пример за то јесу усадници на којима је човек приказан уз помоћ крста, при чему је, по свему судећи, реч о народном крсту. Овако приказан покојник истовремено је и назнака колективног претка са којим ће се покојник након „одлетања“ у загробни живот сјединити. На портретима је важан и приказ отворених очију, који упућује на ускрснуће покојника, али и на заштиту гроба и покојника од урока. Занимљиво је истаћи чињеницу да је мањи број усадника који експлицитно показују да је реч о покојницама. Сматрамо да је рехабилитација изучавања ликовних представа на старим надгробницима значајна не само за средњовековни фолклор у целини већ и за евентуалне фолклорне рефлексе у животу човека данашњице.

Кључне речи: усадници, грчко гробље, Рас, портрет, покојник, народни крст, очи, урок, ускрснуће, жена

Поједина стара гробља у Србији су из старине понела називе *циновско*, *сватовско*, *краљичко*, *коледарско* (по наводним жртвама сукоба обредних група), или пак *грчко*, *латинско*, *римско*, *мађарско* и сл. Сматра се да је разлог надевања оваквих назива био условљен њиховим неуобичајеним изгледом. Наиме, с обзиром на честе миграције становништва, новодошавши, сусрећући се са гробљима необичних надгробника (нпр. без уобичајених хришћанских обележја), сматрали су да је реч о гробљима туђинаца (мислимо на називе формиране према етнонимима). У прилог томе иде и теза Мирјане Ђоровић-Љубинковић да су сви локалитети старијих гробаља у западној Србији добили такве називе „јер се разликују од данашњих сеоских гробаља и јер по правилу нити имају облик крста нити имају урезане крстове (Ђоровић-Љубинковић 1953б: 171). Из

ауторкиног описа види се да је реч о гробљима на којима се „налазе увек споменици од необрађеног ломљеног камена, најчешће кречњака, без одређеног облика, и у далеко највећем броју без икаквог украса“ (Исто). Али, евидентно је да су овакве називе понела и гробља чији надгробници садрже и те како богату сликовну грађу, укључујући, поред антропоморфних, зооморфних, флореалних и других представа, управо и крстове у најразличитијим формама (в.: Ердељан 1996: 68–80). Петар Влаховић сматра да нпр. појам *грчко гробље*, који се помиње у етнографији, ништа не говори, посебно не о датовану тих гробља (Влаховић 1974: 522), док је Петар Ж. Петровић у антропогеографским проучавањима Рашке категориран у тврдњи да су управо за *грчке црквине*¹ заслужни Турци:

За најстарије црквине хришћани и муслимани казују, по предању, да су „грчке“. И ово предање је сасвим погрешно. Турци су прве цркве упознали кад су дошли у додир с Грцима, па су за њих све хришћанске цркве грчке (за њих је хришћанство грчка вера). Такво схватање муслимана примило је исламизирано становништво, српско и арбанашко, а од њих данашњи досељени хришћани. Готово све те старе „грчке“ цркве у области Рашке биле су српске, које су у току прошла три века порушене. Старо српско становништво из рашких крајева одселило се, а оно које се доселило затекло је црквине о којима сада зна само по погрешним предањима (Петровић 1984: 150).

Као пример бројности поменутих именована довољно је навести да је Јелена Ердељан, проучавајући средњовековне надгробнике у области Раса, од четрдесет четири значајније некрополе наишла на четрнаест „грчких“, три „латинска“, једно „римско“ гробље, уз једну „латинску“ и једну „грчку“ цркву.²

На локалитетима „грчко гробље“, односно „црквица“ налазе се стара гробља у селима Доње и Горње Штитаре³ и Балетиће. Село Доње Штитаре налази се на око 15 километара од Новог Пазара према Сјеници. Некропола је смештена на јужном крају села, закупастом узвишењу удаљеном

¹ Ово наводимо јер се управо уз црквине налазе и гробља.

² Имали смо прилике да се и сами уверимо у чињеницу да мештани села Доње и Горње Штитаре одмах знају о чему је реч ако поменете термин црквица или грчко гробље. Назив је остао без обзира на то што су свесни да је реч о српском гробљу. На црквици у Горњим Штитарима локални свештеник чак држи службу, а на олтару су трагови паљених свећа и прилога у металном новцу. Постоји чак идеја да се на месту црквине подигне нова црква.

³ Сматрамо да су се села првобитно звала Штитари по занатлијама штитарима који су их насељавали, а да је временом дошло до модификације (в.: Станић 1969: 151).

око петсто метара на запад од цркве Светог Николе (в.: Stanić 1969: 151; Премовић, Алексић 2014: 51; Ердељан 1996: 157). У средишту некрополе налазе се остаци мање цркве (5,80 x 3,30 метара). Још једна некропола смештена је у близини, јужно од села Горње Штитаре на седлу које спаја два купаста узвишења, у чијем се средишту налазе остаци мање цркве. Балетиће, заселак подголијске Рајчиновићке Трнаве (десетак километара од Новог Пазара), налази се на северној страни развођа токова Људске и Дежевске реке, а старо гробље је на падини крај садашње школе (поред пута који води за Пустовлах), тј. на крају источне падине Главице или Чукара (уп.: Ердељан 1996: 151; Премовић-Алексић 2014: 248). Сва три гробља смештена су у шуми. С обзиром на видне последице вишевековних утицаја људи и природе (активност ових гробља датује се у период од XIV до XVII века⁴, о могућим временским оквирима настајања појединих типова надгробника в.: Ердељан 1996: 85–106), у тренутку када смо обилазили терен било је веома тешко уочити добар део надгробника о којима се говори у литератури (Дудић 1998; Поповић, Ердељан 1989; Ердељан 1996)⁵. Нас ће овом приликом интересовати надгробни споменици на којима су приказани мотиви људске фигуре.

Људска фигура као мотив уочена је на три типа надгробних споменика: положеним надгробним споменицима, усправним надгробним споменицима – усадницима и сложеним сепулкралним целинама (в.: Ердељан 1996: 42–43; 51–52; 59–61). У првој групи посебну подваријанту чине плоче са различито стилизованим представама људске фигуре (Ердељан 1996: 43). Код другог типа је поред крста основни мотив такође људска фигура (Ердељан 1996: 52), што је случај и са сложеним сепулкралним целинама (Ердељан 1996: 61)⁶. Човек је на њима представљан у неколико облика: као цела лежећа фигура, попрсје, глава, схематизован приказ (Исто: 63–68). Када је о начину представљања човека на надгробницима реч, запајају се реалистичке и стилизоване представе на сва три поменути споменичка типа, а у вези са хронолошким одређењем њиховог настанка може се закључити „да су током средњег века у Расу упоредо

⁴ Гробље у Балетићу било је активно и током деведесетих година 20. века.

⁵ У Горњим Штитарима простор око црквине је рашчишћен, међутим, већина надгробника је прилично утонула у земљу и стељу. И лица која смо успели да видимо прекривена су упорном маховином. Гробље у Балетићу, иако много веће и са више надгробника, у доста је лошијем стању. Већа стабла храстове шуме, унутар које је смештено гробље, посечена су, тако да временске околности никако не погодују камену – поред уобичајене маховине присутни су и лишаци, а додатна оштећења изазвана су влагом тако да нам је добар део ликовних представа, које смо очекивали, остао невидљив.

⁶ Сложене сепулкралне целине састоје се из три сегмента – једног положеног надгробника и два усадника, чело главе и подно ногу покојника (в.: Ердељан 1996: 59–62).

клесани белези на којима су се нашле људске фигуре сасвим различите стилизације“ (Ердељан 1996: 95).⁷ Примери којима ћемо се бавити припадају реалистичким представама: глава, попрсје, фигура – на усадницима, а свега један бисмо, можда у потпуности, могли сврстати у схематизован приказ.

Надгробни споменици, како је утврђено, схватили су се као „пребивалиште покојникове душе, као супституција самог покојника“ (Vandić 1980: 132). Супротстављање камена хоризонталној равни земље, његовим подизањем, према мишљењу Миодрага Павловића, „најављује неки будући живот, у потомству, у духу, или у обновљеном телу, свеједно“ (Павловић 1984: 36).⁸ Сматра се да су најраније представе људског облика на надгробницима биле у виду главе тј. лица, док се остатак тела, ако га је било, приказивао схематизовано.⁹ Анализирајући лице и лик у визуелној култури, Коста Богдановић наводи примере из египатске старине везане за обреде сахрањивања. Сматрало се да ће се душа покојника након лутања поново вратити у гроб и везати се за *фигуру свога КАА*, а да би је лакше пронашла, лице фигуре морало је да буде што верније лику покојника, док је остатак тела представљан стилизовано (Bogdanović 2010: 8). Наводећи још низ различитих примера везаних за лице и лик у визуелној култури, аутор долази, између осталих, и до оваквог закључка: „Лице бића је, dakle, reprezent njegovog ukupnog tela“ (Bogdanović 2010: 201). Јелена Ердељан потребу за супституцијом људске главе на споменицима види у веровању да је она „седиште божанског нумена у телу“ и знак „који представља слику божанског претка с циљем да се на тај начин означи поистовећивање човека с митским претком након повратка његове душе

⁷ Ми се овом приликом нећемо бавити навођењем прецизнијих временских одређења настанка сваког од поменутих типова надгробника, као ни тиме која је представа човека на њима старија. Задовољићемо се горњим наводом (деталније: Ердељан 1996: 85–106).

⁸ Иако су неки аутори покушавали да докажу како усадници у српској погребној пракси настају под утицајем ислама, односно тек након упознавања становништва са турским нишаном, пронађен је низ усадника у области Раса који доказано потичу из времена пре доласка Турака у ове крајеве, што значи да је хришћански усадник по дефиницији антропоморфни белег (Ердељан 1996: 117).

⁹ Проучавајући украсне мотиве на стећцима Мариан Вензел (Marian Wenzel) износи претпоставку да је мотив главе са телом у облику крста претеча „savremenog običaja, koji se održava na Balkanu, da se fotografija stavlja na nadgrobni krst“, па тако покојник присуствује погребном ритуалу: „Izgleda da muške figure često predstavljaju portrete pokojnika pretežno onako kako su izgledali za života“ (Wenzel 1965: 307).

у њено изворно окриље након смрти као и његова деификација“ (Ердељан 2003: 112).¹⁰

Проучивши прилично обиман корпус надгробних споменика у западној Србији, у контексту студије о каменоресцима и каменорезаштву, Радојко Николић утврђује да је у начинима представљања људског лика на надгробницима било природног историјско-развојног редоследа:

Као симбол духа и духовности, прво се појавила глава, затим допојасна а потом цела фигура. Најстарије представе главе су на српским надгробним споменицима још у средњем веку. И данас се оне могу видети на чеоним правоугаоним или трапезоидним странама ретко сачуваних недатираних хоризонталних плоча и плочастих стубова из 15–17. века на гробљима ширег студеничког и новопазарског краја. (Неки од тих стубова завршавају главом.) То су разнолике шематски сасвим упрошћене неиндивидуализоване стилизоване главе безимених мушкараца, неке тек овлаш назначене кружном линијом без икаквих појединости (без очију, носа, уста, ушију). Друге су скулптурно-рељефно клесане, а дугуљасте су, с мање-више шиљастом брадом, лоптастим очима налик наочарима и дугачким до изван образа ушиљеним брковима. Једне су без врата, а неким нису учртане или зенице, или обрве, или ушне шкољке. Ако је по негде глава продужена у тело, оно се обично састоји од једноставног правоуганика или крста, тек да се наговести какво-такво човеколико обличје без икакве одеће и обуће. Тек на покојем назначене су руке празних шака, већином прекрштене на грудима, и ноге, полусавијене у коленима раскречене (Николић 1998: 88).

Чини се да када је о људским представама на надгробницима реч, нешто прецизнија временска одређења даје Никола Дудић, бавећи се управо човеком и његовом ликовном представом на споменицима у Србији. И он увиђа да се ликовне представе покојника јављају прилично рано (13. и 14. век), а наводи управо примере из области Раса, тачније – некрополе у долини Људске реке, као и Брвеник на Ибру, Липеновић код Крупња, Смедерево и нека гробља студеничког краја (Дудић 1988: 157). Као општу појаву аутор констатује сликање само лица, углавном на врху надгробника. Пратећи развој ликовности у представама човека на надгробницима, Дудић каже да су старији пластично обрађени те су некад у виду скулптуре, а да је увођење крста као облика споменика каснија појава. Рељефност (трећа димензија) на споменицима губи се употребом

¹⁰ Сведеност антропоморфних представа, с акцентом на главу/лице, евидентно је општа појава у народној уметности. Као пример за то могла би да послужи дрвена фигура словенског двоглавог божанства, пронађена на Рибарском острву код Њубраденбурга (11–12. век). На лицу божанства истакнути су очи и нос, као и стилизоване обрве. Остатак тела (група) прилично је сведен (в. слику 147. у: Bogdanović 2010: 116).

новог алата за обраду – шестара (о шестар-ликовима: Николић 1998: 89). Уочавајући стилске сличности у ликовности надгробника на подручју ширег слива Ибра и Студенице, исти аутор сврстава ове ликовне представе човека у *студенички тип*:

Слободније третиране главе припадају области Дежеве – 15, 16. и 17. век. Најраспрострањенији су облици друге половине 18. века и творевине 19. века. Заједничке особине ове скупине су изражајни поступак сведен на основне карактеристике људске главе и лица: очи, нос, уста, лобања – понекад уши, брада, бркови. Увек су присутне очи и јако наглашена лобања. Шестар намеће обраду код које је круг доминантан елеменат из којег следи све остало. Млађа фаза са израженом геометризацијом почиње крајем 17. века и гаси се последњих деценија 19. века, кад се на студеничким споменицима губе антропоморфне представе (цр. 14, 15, 1) (Дудић 1988: 159).

Проучавајући сликовност наших надгробника, тј. ликовне представе човека на њима, поједини аутори покушавали су да открију утицаје и да тако надгробнике уклопе у шире оквире уметничког стваралаштва на овим просторима. С обзиром на време када су настајали, неминовно је препознати утицаје *високе (монументалне) уметности*, оличене у средњовековном фрескосликарству. Дудић налази извесне сличности и са римским и касноантичким стелама, а сматра чак да постоје и извесни прасловенски утицаји (Дудић 1988: 166). Петар Влаховић на појединим надгробницима у сликању ушију, широког чела, издуженог носа, бркова и браде, отвореним очима, дугачком врату и прелазу у рамена, тј. мекшим контурама лица, види утицаје фреско-сликара, односно византијско-романске одјеке (Влаховић 1974: 524–525)¹¹, док у антропоморфним ликовима на „грчким гробљима“ препознаје рефлексе једног ликовног схватања са словенског севера (Влаховић 1974: 520–524). Било је и поређења с ликовима на стећцима, па тако Шефик Бешлагић положај руку (прекрштен) на појединим полуфигурама (плоча у Клашнику код Вишеграда и неколико полуфигура на стећцима) повезује с доминантним ликом из

¹¹ Иако су међусобни утицаји „високе“ и „ниске“ уметности неминовни, можда би било ипак пресмело емотивну сведеност израза лица на надгробницима, које смо имали прилике да видимо, приписати утицају студеничких фресака за које Војислав Ђурић каже: „Студеничке фреске су први сачувани споменик новог стила 13. века у читавом византијском сликарству. (...) Са лица се бришу изрази који говоре о унутрашњим емоцијама (...), ствара се апстрактнији тип светитеља, чији лик све више почиње да губи портретску вредност“ (Ђурић 1971: 9). О изразима лица на надгробницима биће речи касније.

Доњих Штитара (Vešlagić 1982: 299). Радомир Станић у пластици надгробника у Новом Пазару и околини види одјеке оба наведена утицаја:

Нарочито се истичу споменици на којима су представљени схематизовани и стилизовани ликови покојника. Обликовани у плитком рељефу и урезани линеарним средствима, ови ликови архаично стилизовани и наивно схваћени, представљају упрошћену и ретардирану транспозицију једног схватања, блиском поимању антропоморфних представа које се срећу на средњовековним стећцима. Истовремено, чини се, да су мајстори који су радили ове „портрете“ покојника били надахнути нашим фрескама. Наравно, овде не може бити речи ни о каквој директној инспирацији, већ о неком закаснелом одјеку који је нашао свог одраза нарочито у клесању женских ликова (Станић 1969а: 241–243).

Без обзира на утицаје којих је неминувано било (у оба смера), портрети на надгробницима припадају превасходно „свету популарне уметности и народне културе“ и не би требало занемарити чињеницу где су настали и коме су били намењени, јер ради се о „надгробницима пониклим превасходно у окриљу руралног света“, без обзира на то што је „лежао на само корак од великих светилника праве вере и високе културе“ (Ердељан 2003: 108). Коментаришући представе лика човека у народној уметности Персида Томић каже да су надгробни споменици западне Србије са реалистичношћу својих ликова „упрошћени у изразу, наивно конципирани, монументални у својој једноставности“ (Томић 1977).

Нажалост, из поменутих разлога обилазећи терен гробаља Горње Штитаре, Доње Штитаре и Балетиће нисмо били у прилици да забележимо примере за све типове надгробника са ликовним представама човека (нас су пре свега занимали они са мање или више реалистичним приказима) које је могуће пронаћи у литератури.¹² Без обзира на потешкоће, ипак смо документовали постојање неколиких типова ликовних представа човека на усадницима ових некропола.

Оно што се одмах може приметити јесте појава крста како у ликовним представама човека, тако и у облицима појединих надгробника. Без обзира на чињеницу да су у време настанка ових гробаља Срби већ увелико примили хришћанство и да би иконографија крста могла у том смислу бити једнозначна, морамо узети у обзир и симултано постојање на-

¹² Нпр. трочлане гробне целине, које помиње Јелена Ердељан, нисмо чак ни препознали на гробљу у Балетићу, а описане положене надгробнице уз црквину видели смо и фотографисали, али због лоших временских услова и стања надгробника фотографије су прилично нечитке.

родне религије. Зато смо склони да се сложимо с тезом Јелене Ердељан да је крст „у репертоар популарне фунерарне пластике доспео као реликт иконографије представљања незнабожачких антропоморфних идола“ (Ердељан 1996: 118). Наиме, крст као симбол човека свакако је старији од симболике коју му је доделило хришћанство, те је својим обликом и раније означавао стилизовану представу људског тела. Сматрамо да управо такво значење има крстолико тело на најједноставнијим сликама покојника које смо забележили на гробљу у Доњим Штитарима и Балетићу. Човек је на њима представљен (донекле непропорционално) као круг – глава и крст – тело (сл. 1–4).

1 Доње Штитаре

2 Доње Штитаре

Нешто сложенију представу сличног типа налазимо на оним надгробницима на којима је приказана глава покојника са детаљима лица, а тело се наставља у виду крстолике мреже квадрата. Можемо рећи да је на оваквој слици лице покојника на неки начин индивидуализовано јер је употпуњено очима, обрвама, носем, чак и брадом и брковима¹³. Посебан детаљ су тачке у равни са очима, у пределу слепоочница.¹⁴ Веома интере-

¹³ „Из историјских података се сазнаје да су људи у Србији стално носили дугу браду и косу. То је нашло одраза и у стваралаштву, које садржи веома старе уметничке изразе“ (Суботић, Сковран, Влаховић 2010: 363).

¹⁴ Коментаришући Главу мушкарца са брковима, нађену у околини Сланог (Slany) у Чехословачкој, Богдановић сматра да приказ мушких атрибута представља „izlaženje iz anonimnosti portretisanog lika“ (Bogdanović 2010: 234). Аутор такође указује на сличност оваквог портрета с онима који припадају народној (наивној) уметности, какву је могуће наћи на старим гробљима у Србији. У прилог овој тези можда би ишла претпоставка Мирјане Ђоровић-Љубинковић о споменицима око Петрове цркве код Новог Пазара, да се брада „појављује само на нарученим споменицима, на којима су се

сантан је и израз лица на овим надгробницима, који представља тугу (в. сл. 5 и 6). Указали бисмо и на чињеницу да облик појединих надгробника, попут оних на сликама 1, 3 и 6, можемо довести у везу са сохом (уп.: Чајковић 1994: 381–393).

3 Доње Штитаре

4 Балетиће

5 Доње Штитаре

6 Доње Штитаре

клесари трудили да бар маркирају индивидуалнији лик, ако ничим другим оно увођењем појединих карактеристичних детаља који одређеније евоцирају покојнике“ (Ђоровић-Љубинковић 1967: 324).

Занимљиво је овом приликом напоменути да ни на једном од наших локалитета нисмо пронашли надгробнике за које бисмо могли са сигурношћу рећи да припадају покојницама. У литератури која нам је била доступна могу се пронаћи докази да постоје веома лепо представљени женски ликови на средњовековним споменицима, али чини се да је таква пракса ипак обележила период ближи 18. и 19. веку (в.: Ђоровић-Љубинковић 1967: 317–328).¹⁵ У инвентару надгробних плоча у комплексу манастира Студенице који је сачинила Ружица Јовановић (1970) налази се мали број женских надгробника (свега четири), а и за њих ауторка наводи да су „вероватно женски“, закључујући на основу представљеног накита. Као идеограм „представе женскиња“, Петар Ж. Петровић наводи крст с косим крацима, док је мушки крст латинског типа, ређе грчког (мимо оних с хришћанским обележјем).¹⁶ Али, како је и Петровић тезу аргументовао примерима који углавном потичу из 19. века (за један сматра да је из периода пре 18. века), и како сами нисмо нешто слично видели на доступним примерцима, могуће је претпоставити да је такав начин обележавања женских гробова заиста популаризован касније (в.: Петровић 1968: 87–88). Овде бисмо истакли и закључак Мариан Венцел о мотиву женских фигура на стећцима:

Ženske figure predstavljaju teži problem nego muške. U samo nekoliko slučajeva one se mogu uverljivo identifikovati sa pokojnom osobom. (...) Žene između konjanika ili između životinja sigurno predstavljaju božanstvo. Žena koja drži krst predstavlja, opet gotovo sigurno, sv. Jelenu, a žena sa rozetama ili zvijezdama na kraju ruku vjerovatno ima nadzemaljsko značenje (Wenzel 1965).

¹⁵ На примерима женских надгробника око Петрове цркве код Новог Пазара у појединим случајевима тешко да би се могло одредити да је реч о покојницама јер је лик типски урађен, као и код покојника. Да нема натписа са именом и осталим подацима, те нешто другачијим декором око лика (флорални мотиви), идентификација би била немогућа (ако се изузму археолошка истраживања). Тек на појединима накит, попут минђуша, потврдио би да испод споменика лежи жена (в.: Ђоровић-Љубинковић 1967: 317–328; табле).

¹⁶ У *Српском митолошком речнику*, међутим, под одредницом крст стоји: „Крст латинског типа заступљен је на народном гробном камењу, на преслицама и орнаментима у Србији, Босни, Херцеговини, Црној Гори и Македонији, али знатно мање од крстова грчког типа, а у далматинским пределима чешће. [...] Крст грчког типа заступљен је код свих хришћана балканских Словена на надгробном камењу, улазним вратима на кућама, преслицама, ускршњим јајима, обредним хлебовима, земљаном посућу, ручним и другим дрвеним справама и орнаментици“ (Кулишић et al. 1998: 266–267).

Изостанак већег броја експлицитно индивидуализованих женских ликова веома је интересантно питање али би изискивало посебно истраживање. Ако бисмо узели као атрибут покојнице то да има својеврсне украсе у виду накита, можда бисмо, уз велики опрез, могли рећи како портрети на сл. 7 и 8 представљају жене (иако и у овим приказима видимо крстолико тело које више тежи грчком крсту, као и у скоро свим наведеним примерима, што је у супротности с Петровићевом тврдњом).

7 Горње Штитаре

8 Горње Штитаре

Најимпозантнији и свакако ликовно најостваренији јесте надгробник који доминира гробљем у Доњим Штитарима. На споменику у облику антропоидног крста, на страни окренутој истоку, налази се људски лик у рељефу. Запажају се прилично изражајне очи¹⁷, нос, уста, брада, а од осталих га издвајају прекрштене руке на грудима, са шакама које готово додирују рамена¹⁸ (сл. 9). За овакве представе на усадницима Јелена Ердељан каже:

¹⁷ О мотивацији за представљање покојника отворених очију биће речи у наставку.

¹⁸ Описујући положај покојника у гробу 55, односно покојнице у гробу 54, Мирјана Ђоровић-Љубинковић наводи да су им обе руке прекрштене високо на грудима, под оштрим углом, при чему је лева шака постављена испод десног рамена, а десна испод левог (Ђоровић-Љубинковић 1970: 224–225), па се чини да је портрет на овом надгробнику реалистичан приказ покојника.

Реалистички портрет покојника, псеудо *gisant* са рукама прекрштеним на стомаку или грудима, даје слику покојника у положају у којем је био сахрањен. Његове широм отворене очи (...) израз [су] преанимистичког веровања о „живом покојнику“ који телом и душом наставља да живи на ономе свету (Ердељан 1996: 121).¹⁹

9 Доње Штитаре

¹⁹ Наравно, овде није реч о живим мртвацима који су такав статус стекли било грешним животом, било погрешкама при обреду прелаза у свет мртвих и настављају своју егзистенцију узнемиравајући свет живих, већ о веровању које је претходило монотеистичким религијама према ком покојник одлази на онај свет и телом, те тамо наставља живот. Као један од трагова овог веровања можемо посматрати и данашње стављање одређених предмета заједно с покојником у гроб/сандук (в.: Петровић 1968: 80). Едгар Морен наводи да у традиционалним културама постоји веровање у живот покојниковог двојника, односно живог мртваца (који је ослобођен леша, али има ново тело, док вампир то није успео), као и то да је обичај сахрањивања потекао из идеје о васкрсавању сахрањених тела (Morgen 1981: 157–162, 166). И Бојан Јовановић наводи да је представама о флуидној души претходило схватање о њеној соматској, телесној природи, а да је ово схватање у другачијем виду изражено у аниматистичкој представи о живом покојнику, на којој је засновано веровање о вампиру (Јовановић 2015а: 81).

На приказаним примерима види се да је крст вишеструко присутан – као облик самога споменика, али и у служби представе тела покојника. Ако хоризонтални део крста посматрамо као знак раширених руку покојника, то нас упућује и на идеју његовог *ускрснућа*, односно припајања колективном духу предака, при чему долази до губитка његовог идентитета. Отуда можда и потиче креација ликова са што мање детаља:

Мотивом *ускрснућа* покојника представља се умрли у часу када се, преласком у свет мртвих, сједињује са духом предака. То је час губитка личног идентитета и поистовећивања с колективним духом заједничког претка од кога је покојник и сам потекао и коме се након смрти враћа, у коме поново учествује. (...) Појединац губи свој лични идентитет и сам прераста у кућно божанство, у домаћег идола (Ердељан 1996: 122).

Јасно је да термин *ускрснуће* није употребљен у значењу какво му се приписује у хришћанству, већ је оно утемељено у народној „паганској“ религиозности, при чему управо антропоидни крст представља идеограм веровања у *ускрснуће* и одлетање у загробни свет (Петровић 1968: 79). Наиме, и сам народни крст везује се за веровање у антропоидно божанство које је представљано сохом раширених руку (Кулишић et al. 1998: 264–271).²⁰ Анализирајући „дух паганског наслеђа у српској традиционалној култури“, Бојан Јовановић уочава процес паганско-хришћанске осмозе, при ком је после христијанизације старих религијских садржаја, под измењеним друштвеним околностима (условљеним историјским турбуленцијама), дошло до периода паганизације хришћанства: „Уколико хришћанизацију карактерише процес од знака до симбола, онда репаганизацију одликује процес од симбола до знака“ (Јовановић 2015б: 48). У складу с тим, крст се од симбола конкретизује и „од апстрактног стиче сасвим одређено значење конкретног покојника“.

Покојници на нашим примерима²¹ приказани су отворених очију без обзира на то колико су оне детаљно насликане. Ова појава доведена је у везу с преанимистичким веровањем да покојник и душом и телом наставља живот на оном свету, а разлог оваквог представљања покојника лежи у чињеници да је слика на надгробнику његов камени двојник.

²⁰ Везе сохе и геометризованих људских представа са идејом *ускрснућа* покојника можда су очигледне ако се посматрају положени надгробници, којима се нисмо бавили, али значења су иста: „Као и код представа људске фигуре, у различитом степену стилизације препознаје се израз унутрашњег синкретизма народних веровања. У том случају, крстови са назначеним цртама лица били би пандан „живим покојницима“ са положених плоча а они крајње редуковани представљали би *ускрснуће* покојника на оном свету, дакле умрлог као метафору кућног божанства, лишеног индивидуалног а сједнињеног са колективним идентитетом предака“ (Ердељан 1996: 124).

²¹ На сваком од примера које смо били у могућности да видимо на надгробницима овога типа портретисани покојник био је приказан отворених очију.

Узевши у обзир да је народна уметност, а тиме и погребна иконографија, синкретична, те да једноставна и једнозначна решење не постоје, сматрамо да је прихватљив и став Петра Ж. Петровића:

Веровање о покојниковим отвореним очима потврђује концепцију, да су представе његових очију исклесане на надгробном камену у тежњи, да се покојник у гробу и његово камење на гробу заштите од скрнављења и рушења. У нашем народу се избегавају личности с разроким очима, густим и сраслим обрвама. Такве личности могу да устреле својим погледом. Такво веровање је дало повода, да се у улози заштите надгробног камења уз представу очију приказују и обрве (Петровић 1960: 35).

И Јелена Ердељан често помиње заштитне мотиве на надгробницима, нпр. урезане крстиће, свастике, кругове који треба да заштите покојника (Ердељан 1996: 127). Претпоставка о заштитној улози очију на нашим примерима може бити поткрепљена и истраживањима Петра Ж. Петровића (1960). Бавећи се развојем и упоређивањем мотива *увојица*, утврдио је да оне заправо представљају људске очи. Њихово постављање на најразличитије употребне предмете нема само декоративну улогу већ и функционалну, да заштити од урока и урокљивих очију. Аутор је неке од тих увојица пронашао на надгробним споменицима из старине, те тврди „да су неке врсте увојица имале за мотив људске очи у саставу са обрвама и носом. Ти атрибути показују, да су то представе људских очију“ (Петровић 1960: 34).

Последњи пример усадника (сл. 10) интересантан је због неколико детаља. На први поглед то је надгробник с приказом крста изнад ког се налази жлеб који опонаша тордирано уже, има уклесане кружиће и две свастике са стране. Дакле, поред јасног значења крста, можда овога пута и хришћанског, присутни су и соларни, заштитни симболи у виду свастике и кругова. Узевши у обзир претходно наведене налазе Петра Ж. Петровића, усудићемо се да међу цртежима на споменику препознамо још један *заштитни знак* који ће га, можда и оправдано, сврстати у групу споменика са стилизованим људским представама. Завојице на горњем делу крста, окренуте једна ка другој, с карактеристичним, попут намрштених обрва, урезима изнад – неодољиво подсећају на очи *заштитнице*: „Код људи, који тврдо верују у магичну моћ очију и злих погледа, као и неминуовну освету од покојника, фигуралне представе њихових очију биле су, по веровању, довољна заштита покојника у гробовима и њиховог надгробног камења“ (Петровић 1960: 34). Ако узмемо у обзир све што је претходно наведено о антропоидним крстовима и о представама човека – покојника на усадницима, сматрамо да би била одржива идеја да је и на

овом представљен покојник, додуше регресивним упрошћавањем облика (мотива).

10 Горње Штитаре

Иако је, како смо показали, у истраживање наших старих надгробника до сада уложено прилично труда, дати су описи, анализе, класификација и утврђен низ законитости, остало је и много оних *можда* и *вероватно*, као и отворених питања. Посебан проблем али и изазов представљају *мимикријски* белези, јер не мора да значи да је скроман и непотписан белег по правилу припадао неугледном покојнику.²² У време када су надгробници подизани, намена им је превасходно била да подрже исправан испраћај покојника на онај свет, као и да заштите од демона, урока, Турака и ко зна чега још. Отуда породица често није имала потребу да импозантношћу надгробника истиче покојников статус (уп.: Ердељан 1996: 140–144). На више или мање неприступачним местима пронаћи ћемо можда понеки натпис на гробу, као што је онај презвитера Вучете (в.: Stanić 1969б: 151–152; Премовић-Алексић 2014: 53). На основу онога што видимо можда ћемо помислити и да су у средњем веку жене мање

²² Мирјана Ђоровић-Љубинковић такође сматра да на сеоским гробљима није било натписа јер су и сељани и мајстори каменоресци били неписмени, а да су наручиоци чешће тражили натписе ако је реч о гробовима појединих свештеника или угледнијих грађана (Ђоровић-Љубинковић 1967: 320).

умирале. Једино што јесте сигурно је то да фунерарна пракса нашег средњег века чини неизоставну област за изучавање народне културе. Тиме, наравно, нисмо рекли ништа ново. Циљ нам је био да овом приликом на нека сазнања подсетимо, нека питања изнова отворимо, а пре свега да укажемо на могућу рахабилитацију интермедијалних истраживања везаних за надгробнике старога Раса. С обзиром на то да је у добром делу нашег средњовековља усмена култура била раширена, оваква ликовна сведочанства представљају својеврстан запис управо те усмености.

Библиографија

- Влаховић, Митар, Пеђа Милосављевић (1956). *Сеоски надгробни споменици у Србији*. Београд: Југославија.
- Влаховић, Митар (1960). Народна ликовна уметност у Србији. *Рад IX конгреса Савеза удружења фолклориста у Зајечару и Неготину 1958*. Београд: СУФ, 259–261.
- Влаховић, Петар (1974). Развојни пут антропоморфних мотива у народној уметности. *Зборник Филозофског факултета XII* (1), 519–530.
- Дворниковић, Владимир (1954). Три старинска гробља у студеничком крају. *Гласник Етнографског музеја у Београду 17*, 5–39.
- Дудић, Никола (1988). Човек и његова ликовна представа на надгробном камењу у Србији. *Рашка баштина 3*, 157–178.
- Дудић, Никола (1995). *Стара гробља и надгробни белези у Србији*. Београд: Републички завод за заштиту споменика и културе, Просвета.
- Ђурић, Војислав (1971). *Српско зидно сликарство XIII века*. Загреб: Просвета.
- Ердељан, Јелена (1996). *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*. Београд, Нови Пазар: Археолошки институт, Музеј „Рас“.
- Ердељан, Јелена (2003). Стећци – поглед на иконографију народне погребне уметности на Балкану. *Зборник Матице српске за ликовне уметности 32/33*, 107–119.
- Јовановић, Бојан (2015а). *Српска књига мртвих*. Београд: Службени гласник.
- Јовановић, Бојан (2015б). *Дух паганског наслеђа у српској традиционалној култури*. Београд: Дерета.
- Јовановић, Ружица (1970). Инвентар надгробних плоча у комплексу манастира Студенице. *Саопштења 9*, 273–287.
- Кулишић, Шпиро, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић (1998). *Српски митолошки речник*. Београд: Етнографски институт САНУ, Интерпринт.
- Љубинковић, Мирјана (1970). Некропола цркве Св. Петра код Новог Пазара. *Зборник Народног музеја у Београду 6*, 169–259.
- Максимовић, Јованка (1971). *Српска средњовековна скулптура*. Нови Сад: Матица српска.
- Николић, Радојко (1998). *Каменописци народног образа: каменорезаштво и каменоресци западне Србије*. Чачак: Литопапир.
- Павловић, Миодраг (1984). *Природни облик и лик*. Београд: Нолит.

- Петровић, Петар Ж. (1960). Мотив људских очију код балканских Словена. *Гласник Етнографског музеја* 22–23, 33–55.
- Петровић, Петар Ж. (1968). Народни мотив ускрснућа покојника у Херецеговини, Босни и Србији. *Гласник Етнографског музеја* 30, 79–90.
- Петровић, Петар Ж. (1984). *Рашка: антропогеографска проучавања I*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Поповић, Даница, Јелена Ердељан (1989). Старо гробље у Балетићу: резултати прелиминарних истраживања. *Новопазарски зборник* 13, 71–92.
- Премовић-Алексић, Драгица (2014). *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*. Нови Пазар: Музеј „Рас“.
- Радојчић, Светозар (2010). *Старо српско сликарство*. Нови Сад, Београд: Академска књига, Институт за теолошка истраживања.
- Сајчић, Весна (1989). *Народно ликовно наслеђе у југозападној Србији: од преслице до брвнаре*. Београд: Одељење за етнологију Филозофског факултета у Београду.
- Станић, Радомир (1969а). Пластика надгробних споменика. *Нови Пазар и околнина*. Београд: Новинско-издавачко предузеће „Књижевне новине“, 238–245.
- Суботић, Војислав, Аника Сковран, Петар Влаховић (2010). *Бисери старе Рашке*. Београд, Ивањица, Ужице: Завичајно удружење Нововарошана, Институт за теолошка истраживања Православног богословског факултета, Војни музеј, Скупштина Општине Ивањица, Управа за просвету Златиборског округа.
- Томић, Персида (1977). *Лик човека у народној уметности Србије*. Београд: Етнографски музеј.
- Ђоровић-Љубинковић, Мирјана (1953а). Некрополе и гробни белези. *Археолошки споменици и налазишта у Србији I. Западна Србија*. Београд: Археолошки институт САН, 169–198.
- Ђоровић-Љубинковић, Мирјана (1953б). Некрополе и гробни белези. *Археолошки споменици и налазишта у Србији II. Централна Србија*. Београд: Археолошки институт САН, 231–263.
- Ђоровић-Љубинковић, Мирјана (1967). Студенички мајстори и њихови споменици око Петрове цркве код Новог Пазара. *Зборник Народног музеја у Београду* 5, 317–328.
- Чајкановић, Веселин (1994). Да ли су стари Срби знали за идоле. *Студије из српске религије и фолклора 1910–1924*. Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета: Партедон, 381–393.
- Bandić, Dušan (1980). *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Bešlagić, Šefik (1982). *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bogdanović, Kosta (2010). *Lice i lik u vizuelnoj kulturi*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Gurevič, Aron Jakovljevič (1987). *Problemi narodne kulture u srednjem veku*. Beograd: Grafos.
- Moren, Edgar (1981). *Čovek i smrt*. Beograd: BIGZ.
- Petrović, Đurđica, Mirjana Prošić-Dvornić (1983). *Narodna umetnost*. Beograd, Zagreb, Mostar: Jugoslavija, Spektar, Prva književna komuna.
- Stanić, Radomir (1969б). Nekoliko natpisa na stećcima u okolini Novog Pazara, Sjenice i Raške. *Naše starine* XII, 149–154.

Wenzel, Marian (1965). *Ukrasni motivi na stećcima*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Извори илустрација

Архив аутора – фотографије снимила Александра Попин.

Human images on gravestones of three cemeteries in the area of Ras

Aleksandra Popin

Summary

This paper deals with realistic art images of the deceased on gravestones of “Greek” cemeteries in villages Donje Stitare, Gornje Stitare and Baletice. Based on former ethnographic, anthropological, folklore and art history findings, we can say that the examples we dealt with correspond more with traditional culture than with Christian tradition. The best illustration of that are gravestones where a man is depicted with a cross, which is apparently a *folk cross*. A deceased represented in such a way simultaneously indicates to the collective ancestor with whom the departed will unite after *flying* into the afterlife. What is also relevant on the portraits is the display of open eyes, which suggests the “resurrection” of the deceased as well as the protection of the grave/the deceased from evil spells. It is interesting to point out that only a small number of gravestones explicitly indicate to deceased women. We believe that it would be of significance to rehabilitate the studies of art images on old gravestones not only for medieval folklore as a whole, but also for possible folkloristic reflections in the life of people today.

Key words: gravestones, Greek cemetery, Ras, portrait, deceased, folk cross, eyes, evil spell, resurrection, woman

доц. др Александра Попин
Државни универзитет у Новом Пазару
Департман за филошке науке, Српска књижевност и
језик
Е-пошта: apopin@np.ac.rs

Примљено: 11. 3. 2017.
Прихваћено: 16. 5. 2017.